

SZÁLLÁSI ÁRPÁD: ORVOS MŰFORDÍTÓINK A XIX. SZÁZAD ELEJÉIG

**Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Az író (vagy írással kacérkodó) orvosok kezdettől besegítettek a szépirodalmi műfordításba, mindig nagy igyekezettel és figyelmet érdemlően. A régi Magyarországon, ahol „tsak egy mérföldnyire sem lehetett utazni tolmács nélkül”, a fordítóknak és a fordításnak igen jeles szerepe volt. Szépirodalmi műfordításra azonban csak később vált pallérozottá a nyelv. Bonfini még nagy latin öntudattal mondotta Beatrixnak: „behoztad a szép mesterségeket Magyar Országba – és a barbarus nyelven szóló dunavidékit deákul kényszerítetted beszélni, és a Te Király-férjeddal együtt olyanná tetted azt, hogy a legdeákosabb Olaszországgal lehessen össze-hasonlítani”.

Az átültetés a könyvnyomtatással kezdett „tömegkommunikációs” szerepéhez jutni. A legelső magyar nyelvű nyomtatott mű is fordítás – Komjáthi Benedek: Az zenth Paal leveley magyar nyeluen (Krakkó, 1533). Az ismereteink szerinti első jelentős orvos-műfordítónk Zsámboki János – noha magyarról latinra fordított. A Lajtán inneni nyelvet nem értő, választott „magyar király” az udvari orvos-mindenek Zsámbokit kérte, változtassa neki olvasható latinra Tinódi Sebestyénnek az 1552-es egri ostromról való énekes-verses krónikáját. A lantos-riporter előszavában „Az Hatalmas és Felségös Ferdinandusnac” ajánlotta művét, innét volt a király élénk érdeklődése. Zsámboki prózában oldotta meg a különleges műfordítói feladatot. „Histioiam hanc Ferdinando Regi, Aliis, cum Sebastianus Thinodii Ungaricis descriptam rhythmis, exhibuisset, eamque Rex commendari vidisset: latinam cognoscere voluit”, olvasható a Hoffhalter-féle 1588-as bécsi kiadás kolofonján. Tinódi krónikájának kézírata 1533 nyarára nagyrészt elkészült, de nyomtatásban csak egy esztendő múlva látott napvilágot. Zsámboki ezért a kéziratból fordította le 1533 kora őszén (Vale Viennae Septembris M. D. LIII.).

Az uralkodó tehát a „Rerum ad Agriam Anno M. D. LII. Gestarum, brevis Narratio Joan Sambuci” alapján ismerte meg a neki ajánlott költői művet, ezért az énekszerzőnek jutalmul nemességet előlegezett és ötven forintot adományozott. Zsámboki fordítása közvetve anyagilag-erkölcsileg is hozzájárult a Tinódi-krónika Hoffgreff György kolozsvári nyomdájában történő 1554-es megjelenéséhez.

Zsámboki nemcsak magyarból, de görögből is sokat fordított latinra. Toldy Ferenc felsorolásában szerepel Batrachomiomachia, Hesiodostól a 'Munkák és napok', Platón 'Phaedrus', 'Második Alcibiad', 'Axiomachus', továbbá a nagy történetíró, Thukydides műve, valamint Xenophón beszédei.

A jeles orvos-szótáíró-nyelvész Pápai-Páriz műfordítóként nemigen emlegetett. Az ötvenes években találta meg erdélyi útja alkalmával Klaniczay Tibor 'A romlott fal felépítése' (1685) című kézírtos munkáját, amely a 'Mikor a táborban megbetegedett' ismert Janus Pannonius-vers utolsó két disztichonját tartalmazza, Pápai-Páriz hat páros rímű verssoros fordításában:

„Pannonius János nyugoszik ez helyben,
Ki Helicon hegyét tsorbítá fényében,

Annak lakosait az tudományokat
El hozván, azokkal áldá Magyarokat.
Én tsak az titulust kívánom magamnak,
Irigység járj távol, nincs helye itt annak”.

Ez a legelső magyar nyelvű Janus Pannonius, ráadásul Pápai-Páriz jóvoltából. Jelentőségét nem kell bizonygatni.

A XVIII. század már a műfordítás kiszélesedő hőskora. Például a francia nagy század egyik klasszikusa, Fénelon magyarul először a kolozsvári orvosdoktor, Zoltán József fordításában vált ismertté. 'Telemakusnak az Ulisses fiának Bujdosásai' megjelent Kolozsvárott 1783-ban „A' Reform. Kollégium Betüivel. Kaprontzai Ádám által”. A könyv allegorikus, benne Odüsszeusz felserdült fia, Telemachus elindul Mentorral felkeresni az elveszettnek hitt apát. Az elbeszélés csak ürügy az uralkodás művészetének megvitatására. „A kormányzás legyen összhangzó, mint a zene és arányos, mint az építészet.” A címzett napkirály nem értette félre.

Kolozsvárról ugorjunk át a hajdúság fővárosába. Földi János poéta-főorvos már vérbeli műfordító. Átültette az 'Aeneis' első két énekét, és belekezdett egy 'Anakreon'-fordításba. A pesti medikusi évei alatt készítette el Reland holland orientalista 'Galatea' c. művének honi változatát, amely a Magyar Músa 1787-es évfolyamában látott napvilágot. Ugyancsak ő fordította le Gellert lipcsei költőtanár 'Lucinda' című versét, amely az első énekelhető daljáték-fordításunk. Verstani elméletével és fordítói gyakorlatával nagy hatással volt a hajdúföldi kortársakra, Fazekas Mihályra és Csokonaira.

Sajátságos az első, angol nyelvből – német és francia közvetítéssel – adaptált orvos-műfordításunk. William Derham tudós prédikátor, a Királyi Társaság tagja, közel nyolcszáz oldalon ötvözi okosan a teológiát a természettudományokkal. A könyv címe: 'Physico-theologia'. Az „és lőn világosság” kinyilatkoztatását Newton fényelméletével támasztja alá, hátrább pedig az ópium hasznos orvosi tulajdonságairól ad szakszerű tanácsokat. Segesvári István debreceni orvos fordította magyarra, ajánló előszó-verset pedig a még orvos Sándorfi József, későbbi Bihar megyei főorvos, orvosi lapszerkesztő, könyvgyűjtő és előszó-verselő írt hozzá.

A műfordítás sajátos műfaját művelte András Sámuel (1715–1801), aki az első anekdota-gyűjteményünket magyarosította ki az európai irodalomból. A székely népi nyelv költőiségének az első felismerője, tudatosítója volt; a földi, Baróti Szabó Dávid költő hozzá fordult nyelvi tanácsokért.

'Elmés és mulatságos rövid Anekdoták. Melyeket iminnen amonnan válogatva egybe-gyűjtött és magyar nyelven ki-adott András Sámuel.' Az orvosegyetemet Bécsben végezte, majd Gyarmathi Sámuel neves barátjával gyalog bebarangolták Németországot. A vidámító mű keserves kényszerhelyzet szülte. „Megvállogatásukra 's egybe-szedésekre adott nékem alkalmatosságot két esztendeig időmet 's költségemet vesztglő szél-ütés nevezetű betegségem.”

Forrásai az ókorból Plutarkhosz és Valerius Maximus, majd természetesen Boccaccio és Petrarca, a reneszánsz korból pedig Bracciolini Poggio, facetia- és a tübingeni Henricus Bebelius schwank-gyűjteménye. Sokat merített Johannes Pauli strasbourgi klastrom gvardián 'Schimpf und Ernest' című művéből is. Például egy temetési menetben „Ein nar urteilt iuristen zu den artztet gon”, a orvos és jogász azon vitatkoznak, ki menjen elől. A magyar változatban „elől a tolvaj, utána a hóhér”. Merített még Pietro Aretino rettegett verseiből, aki a tollával V. Károlytól Szapolyai Jánosig mindenkit megzsarolt. Nem hiányzik Till Eulenspiegel, valamint de Bois Robert, Richelieu mulattatója, és XIV. Lajos szórakoztatója, herceg Roquelaure, akinek a 'Le Momus François, ou les Aventures divertissantes du Duc de

Roquelaure' című könyve Európa-szerte népszerű csemege volt. Andrád lehetett korának a Ráth-Végh Istvánja. Hálás szerep, de csak látszatra könnyű.

Kortársa, pályatársa, földije és barátja, Gyarmathi Sámuel szintén foglalkozott műfordítással. Kampe német író 'Ifjabbik Robinson' című könyve Gyarmathi átültetésében Kolozsvárt jelent meg 1794-ben. „Minden végben-vitt fáradtságomban, és szorgalmatosságomban ezért jutalmam: Szeretett Nemzetem' kedve-keresése, és a' gyenge Ifjúságnak a' legszükségesebb dologok' tanulásában lehető elősegítése” – írta az előszóban. A könyv Defoe kalandos regényének módosított, német változata. A yorki tengerész itt nem brémai születésű angol, hanem hamburgi német, aki az elhagyott szigeten is német marad. Gyarmathi doktor csak ezt a változatot ismerte, s tette népszerűvé fordításában.

Ugyanebben az időben a nyugat-magyarországi Gárdonyban is élt egy orvos-műfordító, Tanárki János személyében. Teleki László septemvir előszöri könyvtárosa, majd Nagykőrös tisztiorvosa nagyon fontos klasszikus eposzt ültetett át magyarra, Torquato Tasso az első keresztes háborúról szóló 'Megszabadított Jeruzsálem'-ét. Tanárki prózában oldotta fel a zárt nyolcsoros strófákat, szöveghűen, de természetesen a költőiség rovására. Ezt a „nyersfordítást” a későbbi nagykőrösi Tasso-fordító, Arany János is nagy haszonnal forgatta. Jelentős még Plutarkhosz alaplírájának, a 'Párhuzamos életrajzok'-nak (Bioi paralleloí) a Tanárki-féle, magyar nyelvű változata.

Periklészről szóló egyes sorai még orvostörténetileg is érdekesek: „Először-is egy pestis forma betegség támadott Athénbe, és a' legerősebb, s' ifjabb embereket ragadozta el. A' hazafiak kik ezáltal nemcsak testekben, hanem lelkekben-is szenvedtek, annyira felháborodtak Pericles ellen, hogy módon csak belé akartak kapni, mint hagymázba lévő az ő orvosaikba, vagy szüléikbe. Mert Pericles ellenségei elhitették vélek, ennek a' pestisnek nintszen egyéb oka annál, hogy a föld népe egy rakásra gyűjtettek a' Városban, és hogy a' szabad levegőhöz szokott emberek nyár közepénn, apró házakbann, s' bűdös kunyhókba szoríttatván, minden munka nélkül, s' hivalkodva kénytelenek élni. Ennek pedig egyedül a' vána szerzője, ki a' háború által, a' mező lakosait a' Városba kergettette, a' hol olly temérdek embernek semmi hasznát nem vesz, hanem őket, mint barmokat rekesz alatt tartván, ragadozó nyavalyába ejti, a' nélkül, hogy nekik legkisebb változást avagy felfrissülést szerezne.”

Tanárki doktornak nemcsak a klasszikusokhoz, hanem az időszerűhöz is volt érzéke. Lefordította William Robertson: 'Amerika históriája' (History of America) című művét. Sokáig ebből olvasták a honfiak az Újvilág történetét.

A XIX. század eleje-közepe nem önkényes cezúra az orvosaink végezte érdekes műfordítás-történetben. A választóvonalat egy név jelenti, Toldy (Schedel) Ferencé, aki sok minden egyéb mellett az egyik legszorgalmasabb műfordítónk is volt. 'A műfordítás elveiről' megjelent kis könyve a tudatos műfordítás első magyar nyelvű kitéje. Az ő személye külön fejezet. A Toldy utáni korszak pedig már szinte áttekinthetetlen bőségű, és árnyaltabb a válogatási lehetőség. Az orvosok fokozott fordítási kedve remek példányokat is termelt, jóllehet a dr. jelzést a műfordító-etika száműzte a nevek mellől. Mi szívesen fedezzük újra fel, nem azért, mert orvosi diplomájuk volt, hanem azért, mert orvosok voltak.